

VÍFILSSTAÐIR

1910

☆ Sagan í 100 ár ☆

2010

Séð yfir Vífilsstaði í júlí 2010.

Katla lokaði gluggunum

Þegar Vífilsstaðahæli tók til starfa þekktust engin lyf við berklum. Aðalmeðferðin fólst í hollum og góðum mat, hvíld með hæfilegri hreyfingu og fersku lofti. Þeir, sem minnst ára sinna á Vífilsstöðum, bæði sjúklingar og starfsmenn, segjast varla muna til þess að gluggar hússins hafi nokkru sinni verið lokaðir, heldur þvert á móti hafi þeir ævinlega staðið upp á gátt til að tryggja sjúklingum heilnæmt íslenskt loft. Þó var gerð undantekning á þessu 1918 þegar aska frá Kötlu gerði ómögulegt að hafa gluggana opna. Sem dæmi um þá miklu áherslu sem lögð var á loftflæði um hælisyggjuna má nefna að þar innandyrna voru engir þröskuldar við dyr.

Vífilsstaða bíða ný verkefni

Berklahælið að Vífilsstöðum verður 100 ára á morgun, sunnudag, en hælið tók formlega til starfa 5. september árið 1910. Í tilefni tímamótanna verður dagskrá í aðalbyggingu hælisisins í dag, laugardag, með viðburðum fyrir alla fjölskylduna frá kl. 13 til 16. Sérstök sögusýning og málþing um sögu berklaveikinnar hér á landi og erlendis verða í boði í aðalbyggingunni auk þess sem boðið verður uppá leiðsögn um svæðið í kring. Hoppukastali fyrir börnin verður staðsettur í skruðgarðinum við hælið svo eitthvað sé nefnt. Dagskrána í heild er að finna á bls. 6.

Berklar eru ævafornt sjúkdómur,

sem bárust hingað til lands með landnámsmönnum að því er talið er. Veikin varð þó ekki alvarlegt vandamál á Íslandi fyrr en uppúr aldamótunum 1900, en þá voru þeir orðnir mjög útbreiddir og fólk tekið að hrynja niður. Á árunum 1896-1900 voru árlega skráðir á bilinu 167 til 266 sjúklingar, en urðu allt að 500 á fyrsta áratug 20. aldar. Hátt í tvö hundruð manns dóu árlega á árunum 1912 til 1920 og fór fjölgandi. Berklar voru til að mynda algengasta dánarorsökin í Reykjavík frá 1911 til 1925. Á landsvísu ollu berklar um fimmtungi dauðsfalla og var það hlutfall með því hæsta í Evrópu.

Með byggingu Vífilsstaðahælis,

sem tók aðeins um 18 mánuði, var lyft grettistaki í baráttunni við þennan hræðilega sjúkdóm. Vegna glæsileika, merkrar sögu og viðfeðmrar náttúru eru Vífilsstaðir nú í margra augum höfuðból Garðabæjar, sem mikilvægt er að varðveita af myndugleik. Á Vífilsstöðum er mikill húsakostur. Aðalbygginguna teiknaði Rögvaldur Ólafsson arkitekt og yfirlæknishústaðinn Guðjón Samúelsson húsameistari.

Umtalsverður kúabúskapur var á Vífilsstöðum. Árið 1973 var berklahælinu fengið nýtt hlutverk er þar var opnuð sjúkrahælið á vegum Landspítalans

fyrir sjúklinga með sjúkdóma í öndunarfærum. Meðferðarstofnun fyrir áfengissjúklinga, sem deild frá Kleppspítala, var stofnuð þar í sérhúsnæði árið 1976, en árið 2002 var rekstri á vegum hins opinbera hætt. Tók þá Sjómannadagsráð Reykjavíkur og Hafnarfjarðar, eigandi Hrafnistuheimilanna, við húsnæðinu og starfrækti þar öldrunarheimili fyrir rúmlega 50 heimilismenn til 30. ágúst síðastliðins. Staðarins bíða ný verkefni, hver sem þau verða. Húsnæðið er í eigu ríkisins og í umsjá fasteignaumsýslu þess.

Sögusýningin á Vífilsstöðum stendur til 8. september.

Ekki getað farið í buxurnar síðan

Einn af þekktari sjúklingum á Vífilsstöðum var Haukur pressari sem þar bjó árum saman.

Hann þekktu flestir Reykvíkingar. Haukur fékk viðurnefnið af því að hann gekk um borgina með straujárn og straubretti undir hendinni og bauðst til að pressa buxur útvalinna borgarbúa. Í viðtali við Jóhönnu K. Jóhannesdóttur, blaðamann á Morgunblaðinu, er spítalinn varð 90 ára, sagðist Hrafnkell Helgason, yfirlæknir á Vífilsstöðum í meira en 30 ár, enn eiga buxur sem Haukur hefði pressað því líkt þverbrot í að hann hefði aldrei getað farið í þær eftir það.

Frumkvæði Oddfellowa réð miklu um upphaf berklahælisins

„Baráttan fyrir lífinu er barátta við dauðann“

Á engan mun hallað þótt fullrytt sé að Guðmundur Björnsson

þáverandi héraðslæknir í Reykjavík hafi verið upphafsmaður að baráttunni við berklana á Íslandi. Að hans frumkvæði var ráðist í útgáfu á fræðsluefni um berklavarnir. Það nægði Guðmundi þó ekki að segja berklunum stríð á hendur í orði. Hann vildi líka heyja orrustuna á borði. Guðmundur var félagi í Oddfellowreglunni en í henni voru þá margir broðborgarar og áhrifamenn bæði í Reykjavík og í þjóðlífinu öllu.

Árið 1898 hafði danska Oddfellow-reglan reist sjúkrahús fyrir holdsveika í Laugarnesi í Reykjavík og gefið íslensku þjóðinni þá stofnun. Og þar var ekki um neina smágjöf að ræða. Holdsveikraspítalinn var stærsta hús sem nokkru sinni hafði verið reist á Íslandi og var raunar eitt stærsta timburhús sem byggt

Við Vífilsstaðahæli um miðja síðustu öld.

hefur verið hérlendis. Þar var pláss fyrir 60 sjúkrarúm. Eina kvöðin sem fylgdi nýja spítalanum var að þar starfaði menntað hjúkrunarfólk. Slíku var ekki til að dreifa hérlendis og danskar konur því ráðnar til starfa. Fengu þær íslenskar stúlkur sér til aðstoðar og fór svo að margar

þeirra fóru til Danmerkur til að læra hjúkrun. Má því segja að upphaf hjúkrunarnáms á Íslandi eigi rætur að rekja til umræddrar ákvörðunar Oddfellowanna.

Kynna sér starfseminu

Guðmundur Björnsson ræddi við

félaga sína í reglunni um möguleika þess að fara að fordæmi hinna dönsku félaga þeirra og reisa ámóta sjúkrahús og heilsuhæli fyrir berklasjúka og þeir höfðu gert fyrir holdsveika. Fékk Guðmundur góðar undirtektir í reglunni. Fyrsta skrefið var að kynna sér hvernig staðið væri að slíkum málum hjá öðrum þjóðum en vitað var að víða höfðu heilsuhæli verið reist, m.a. á öllum Norðurlöndunum og meira að segja í hinu fámenna landi, Færeyjum. Heilsuhæli þessi fyrir berklasjúka voru rekin af ríkissjóði viðkomandi landa, oftast þó með þátttöku einstakra félaga sem tekið höfðu berklamálin upp á sína arma. Kynntu Oddfellowarnir sér sérstaklega fyrirkomulagið í Danmörku þar sem heilsuhæli voru rekin af félagsskapnum Nationalforeningen til Tuberkulosisens Bekæmpelse.

Framhald á bls. 8

Fornminjar á Vífilsstöðum

Enda þótt engar rannsóknir á fornminjum hafi verið framkvæmdar á Vífilsstöðum er gamla bæjarstæðið þekkt en því hefur verið raskað. Fyrir tæpum 30 árum lét Þjóðminjasafn Íslands skrá fornleifar í landi Garðabæjar, þar á meðal á Vífilsstöðum, og þótt þeirri vinnu hafi ekki verið lokið er þó búið að skrá rúmlega sextíu fornleifar á Vífilsstöðum. Einungis lítill hluti þeirra hefur verið skoðaður með vettvangskönnun.

Myndin er tekin á fyrsta starfsári Vífilstaðahælis árið 1910. Í forgrunni hafa fóttaferir sjúklingar komið sér fyrir og að baki þeim standa Sigurður Magnússon, fyrsti yfirlæknir hælisins ásamt hjúkrunarkonum.

Frumkvæði Oddfellowa réð miklu um upphaf berklahælisins

Framhald af forsiðugrein

Þar var um einskona landsfélag eða landssamtök að ræða og var talið líklegt að slíkt fyrirkomulag myndi henta vel hérlendis. Meðal þess sem aflað var upplýsinga um í undirbúningnum var kostnaður við byggingu og rekstur slíkrar stofnunar og hvernig fjármögnun var háttáð.

Fundur í Bárubúð

Í nóvemberbyrjun 1906 var undirbúningur Oddfellowa svo langt kominn að tími var til kominn að boða til almenns fundar og stofna Heilsuhælisfélag. Ákveðið var að fundurinn yrði í samkomuhúsinu Bárubúð í Reykjavík 13. nóvember. Var hópi manna sent boðsbref á fundinn sem einnig var auglýstur opin og öllum þeim sem vildu taka þátt í stofnun félagsins. Á tilsettum tíma voru um þrjú hundruð manns mættir á samkomuna – miklu fleiri en vænst hafði verið, raunar svo margir að það var naumast að húsið rúmaði allan mannfjöldann.

Samkomuna setti Sighvatur Bjarnason, bankastjóri og þáverandi forystumaður íslensku Oddfellowreglunnar, en hann gaf síðan Guðmundi Björnssyni orðið sem hóf mál sitt með eftirminnilegum orðum: „Baráttan fyrir lífinu er baráttan við dauðann.“ Guðmundur fjallaði síðan um berklaveikina sem svo skelfilega plágu á Íslandi að ekki væri lengur við unað að ekki yrði spyrnt við fótum og reynslu annarra þjóða af baráttunni við hana. „Nú vitum vér og að berkaveikin er ekki ólækandi, vitum, að mjög oft, enda alloftast, má vænta fulls bata, ef rétt er farið með sjúklingana þegar í upphafi veikinnar, vitum og að það er ekki óvinnandi þraut að hefta för veikinnar mann frá manni. Allt þetta er sannað af reynslu annarra þjóða,“ sagði Guðmundur í grein sem birtist í Ársriti Heilsuhælisfélagsins 1909.

Hugmynd móttast um Heilsuhælisfélagið

Guðmundur gerði síðan grein fyrir hugmynd Oddfellowa að stofnað yrði félag á landsvísi þar sem félagsgjöld yrðu 2 krónur á ári og að auki yrði safnað samskotum og unnið að annarri fjáröflun. Fyrsta skrefið í henni væri þegar tekið þar sem félagar í reglunni hefðu gefið 1.500 krónur sem einskona skírnargjöf. Kvaðst Guðmundur vonast til þess að sem flest heimili á landinu, sem þá voru um tíu þúsund, myndu leggja félaginu til árgjald og landssjóður kæmi einnig til styrktar annað hvort með fjárframlagi eða legði fram lánsfé. Sagði hann félagið hafa miklu hlutverki að gegna því auk heilsuhælisins „...hefir félagskapurinn þann mikla kost í för með sér að halda lífi í áhuga manna á alls konar þrifnaðarumbótum.“

Undirbúningsnefnd

Á fundinum var einróma samþykkt að stofna félagið og kosin tólf manna skipulagsnefnd til þess að vinna frekar að málinu. Í henni voru sex Oddfellowar og sex úr hópi fundargesta. Oddfellowarnir voru Ásgeir Sigurðsson kaupmaður, Björn Jónsson ritstjóri, Guðmundur Björnsson landlæknir, Hjörtur Hjartarson trésmiður, Klemens Jónsson landritari og Sighvatur Bjarnason bankastjóri og aðrir voru þeir Eiríkur Briem prestaskólakennari, Guðmundur Guðmundsson fátækrafulltrúi, Guðmundur Magnússon læknir, Matthías Þórðarson skipstjóri, M. Lund lyfsali og Ólafur Ólafsson fríkirjkjuprestur. Skipulagsnefndin kaus sér síðan Klemens Jónsson sem formann, Björn Jónsson ritara og Sighvat Bjarnason féhirði. Hélt þessi stjórn óbreytt næstu árin að öðru leyti

en því að Björn Jónsson sagði sig úr stjórninni er hann var ráðherra og tók Guðmundur Björnsson við ritararastarfinu.

Fjáröflun hefst

Skipulagsnefndin tók til starfa og lét hún það verða sitt fyrsta verk að stofna félagsdeildir til að safna fé til byggingar berklahælisins. Á skömmum tíma var búið að stofna deildir í langflestum hreppum landsins og fjársófnun hafin. Síndu viðtökurnar svo ekki var um villst hversu sterkan hljómgrunn baráttan við berklana hafði í landinu. Þótt undirtektir væru góðar og fjáröflun mikil þótti sýnt að til þess að koma heilsuhælinu upp og hægt væri að reka það þyrfti landsjóður að koma að málinu. Þegar fyrirheit um slíkt voru fengin töldu forráðamenn félagsins ekki lengur eftir neinu að biða og undirbúningur framkvæmda hófst. Fyrsti þátturinn í þeim var að finna hælina stað og eftir að hafa kannað marga kosti urðu Vífilstaðir fyrir valinu.

Hælið tekur til starfa

Þegar séð var fyrir verklok við uppbyggingu Vífilstaðahælisins var auglýst gjaldskrá sjúklinga og skilyrði fyrir veru þar. Mörgum þótti gjaldskráin alltof há og fyrirsjáanlegt að alþýða manna hefði ekki efni á því að fara á hælið. Engu að síður auglýsti stjórn hælisins vistunarpláss laus til umsóknar 11. júní 1910 og varð strax ljóst að mun færri kæmust að en vildu og varð stjórnin að velja og hafna sem engan veginn var auðvelt verk. Á næstu dögum og vikum fylltist hælið en þar var upphaflega komið fyrir 82 sjúklingum og hélt talan næstum óbreytt fyrsta áratuginn sem hælið var starfrækt.

Þegar bygging heilsuhælisins var

afráðin var gerð kostnaðaráætlun. Ljóst var frá upphafi að söfnunarfé, þótt mikið væri, myndi engan veginn nægja til verksins. Taka þyrfti lán með ábyrgð eða aðild landssjóðs. Landsjóður samþykkti að lána 75 þúsund krónur vegna framkvæmdanna og ábyrgjast 150 þúsund króna bankalán hjá danska bankanum Bikuben í Kaupmannahöfn.

Erfiður rekstur

Þegar rekstur var hafinn á Vífilstöðum kom fljótt í ljós að daggjöld sjúklinga myndu aldrei geta staðið undir rekstrinum. Urðu bæði Heilsuhælisfélagið og landsjóður að leggja fram fjármuni til þess að reksturinn gæti gengið. Auk þess framlags sem landsjóður hafði skuldbundið sig til að greiða voru árlega flutt frumvörp um aukastyrk til hælisins og var tillaga þess efnis jafnan afgreidd samhjóða á Alþingi sem sýnir að þar naut hælið bæði velvildar og trausts.

Heimsstyrjöldin fyrri

Heimsstyrjöldin sem hófst árið 1914 og stóð til 1918 hafði í för með sér gífurlegar efnahagslegar þrengingar á Íslandi. Siglingar til landsins fóru meira og minna úr skorðum og mikill skortur varð á öllum innfluttum vörum. Verðbólga magnaðist ár frá ári og fátækt sem Íslendingar höfðu verið að vinna sig út úr skaut aftur upp kollinum svo um munaði. Birtingarmynd efnahagsörðugleikanna á Íslandi var margvisleg. Landsjóður varð vitanlega fyrir miklum skelli þar sem skatttekjur drógust verulega saman og allur almenningur hafði úr miklu minna að spila en áður. Það var því ekki nema eðlilegt að framlög til Heilsuhælisfélagsins drægjust saman

enda fór svo að á styrjaldarárunum lognuðust margar félagsdeildir þess út af og aðrar gátu ekki safnað nema broti af því sem var þegar best lét.

Ríkið yfirtekur Vífilstaði

Þegar á árinu 1914 var staða Vífilstaðahælisins orðin tvísýn þótt reynt væri að bregðast við með ýmsum hætti. Til dæmis var gripið til þess ráðs að taka upp mó í landi jarðarinnar og víðar til að halda kyndingu á hælina viðunandi, en áður hafði verið notast við innflutt kol. Þá var Vífilstaðabúíð stækkað og aukið við bústofninn í því augnamiði að gera hælið meira sjálfbjarga um nauðsynleg aðföng. Þrátt fyrir þessa viðleitni þyrfti Heilsuhælisfélagið að leggja hælina til mikla fjármuni og var verulega farið að ganga á sjóði þess og möguleika á meira lánsfé.

Á alþingi árið 1915 voru málefni heilsuhælisins á Vífilstöðum tekin til umfjöllunar og þar samþykkt án mikilla umræðna að landsjóður yfirtæki rekstur þess frá og með 1. janúar 1916. Var slíkt talið óhjákvæmilegt. Yfirtók landsjóður bæði eignir og skuldir Heilsuhælisfélagsins vegna Vífilstaða. Voru þá um sjötíu sjúklingar á hælina og starfsmenn tuttugu og fimm.

Með yfirtökunni var allri óvissu um framtíð hælisins eytt og að frekar yrðu möguleikar á landvinningum heldur en hitt. Þessa sáust raunar merki þegar á fyrsta rekstrarárinu 1916 en þá var ráðist í töluverða framkvæmd á Vífilstöðum sem tæplega hefði orðið af við óbreytt rekstrarform. Byggt var fjós og hlaða í nágrenni hælisins og hugað að frekari búskap en mjólkurskortur hafði verið viðvarandi allt frá því að hælið tók fyrst til starfa.

Hamingjuóskir á 100 ára afmæli Vífilstaða

EFF
frá leigu til eigu!

LYFJA
- Lífið heil

40
ÁRA
GA
SMÍÐAJÁRN

CREDITINFO
- forskot í krafti þekkingar